

народ і його хитрого провідника, зрадника М[азепу]. Відгуком на ці відгуки в шведській пресі є велика кампанія шведської комуністичної преси проти мене особисто й української справи, яка (кампанія) тут зараз ведеться, головню на шпальтах головного органу КП “Ни Даг”.

Моя дружина і я все з великим пієтетом згадуємо відвідини у Вас і Вашої Пані. Ще раз щиро дякуємо за гостину, а я Вам зокрема за труд в звязку з моїм іспитом. Запитував я Вас востаннє про якісь з готових матеріалів для перекладу й евен-т[уально] поміщення в Швеції. Як з цією справою? Думаю, що вдалося б дещо зробити.

Щирі вітання Вам і Дружині й ще раз сердечні побажання доброго, щасливого Нового Року!

Щиро відданий Вам

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

Юрій Черченко (Київ)

ЩЕ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ СЕРГІЯ ШАМРАЯ

Сергій Шамрай належить до тих істориків, без яких сьогодні неможливо уявити науково-організаційного процесу в Історичній секції ВУАН середини 1920-х – початку 1930-х років. Учень і близький родич Михайла Грушевського, талановитий дослідник, він був, без сумніву, визначною фігурою тієї епохи. У період заслання Грушевського до Москви виконував обов’язки голови Кафедри історії України, взявши на свої плечі основну роботу цієї установи у 1931–1933 рр. Це був складний період, коли відбувався погром цілої ВУАН і, зокрема, того середовища, в якому жив і працював Грушевський після повернення в Україну у 1924 р. Йому довелося пройти через принизливі “розкаяння” з приводу своїх та чужих історичних концепцій, що їх таврували “нацдемівськими”, “фашистськими”, “опортуністичними” та іншими епітетами. Після двох засідань у ВУАН у травні 1931 р., на яких прилюдно таврувалися Грушевський та його учні, що виступали з розкаяннями щодо своїх поглядів і праць, 29 лютого 1932 р. відбулося таке саме засідання, спеціально присвячене обговоренню особи і праць Сергія Шамрая.

Жити й працювати у таких умовах було неможливо. За його власним свідченням на допиті 28 вересня 1933 р., перед самим арештом 17 липня він мав намір “...покинути наукову роботу, перейти на технічну роботу й переїхати будь-куди в РСФСР...”¹. Це зізнання виглядає достовірним, оскільки такий спосіб уникнення арешту був поширеним у середовищі української інтелігенції. Подібно до нього, рятуючись від імовірних репресій, навесні 1933 р. Лев Окіншевич планував влаштуватися на роботу у Вологді, Костянтин Антипович переїхав на Поволжя, Олексій Баранович – до Сімферополя, Павло Глядківський – до Воронезької області, Василь

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767: Архівно-слідча справа Шамрая С. В. – Арк. 69, 71. 20 травня 1933 р., саме напередодні арешту, Шамраєві видали паспорт. Прописку на вул. Паньківській, 9 він отримав 2 липня, а вже 4 липня у його кв. № 4 було здійснено “...осмотр книг и бумаг, перевезенных из помещения Академии наук...”. У результаті його кабінет, їдальня та комора були опечатані: Там само. – Арк. 61, 101.

Денисенко – у Красноярський край, Володимир Євфимовський – до Новгород² і т. д., і т. п.

Сьогодні не можна ствердити, що біографія Сергія Шамрая є маловивченою порівняно з багатьма іншими співробітниками Кафедри. За останні 20 років його життєвому й творчому шляху було присвячено як спеціальні статті, так і окремі тексти у монографіях або інших дослідженнях³. Залучивши родинні документи, особливо листи Сергія Шамрая із другого заслання до рідних, а також спогади його доньки Вікторії Сергіївни Слупської, Світлана Панькова зробила особливий наголос на дослідженні його долі після арешту 7 серпня 1937 р. у Чернігові за звинуваченням, як і першого разу, у належності до контрреволюційної організації⁴. За весь час слідства, що двічі велося над ним у 1933 і 1937–1938 рр., Шамрай не визнав висунутих проти нього звинувачень і не здійснив наклепу на жодну людину. Щобільше, після повернення з табору, оселившись тимчасово в Києві, у червні 1936 р. він подав клопотання про зняття судимості, якого, звісно, не задовольнили⁵.

Той факт, що Сергій Шамрай не визнав своєї провини ані на слідствах, ані в судах, багато говорить про нього як про вольову й принципову людину, враховуючи брутальні методи ведення слідства в НКВС. Адже під час слідства до ув'язненого не лише застосовували фізичні тортури, а й часто погрожували йому розправою над рідними у разі дальшого заперечення участі у змові контрреволюційних сил проти СРСР. Так було, наприклад, з професором Одеського університету Олександром Суховим, якого на одному суді з Катериною Грушевською 15–16 квітня 1939 р. засудили до розстрілу. “Вернувшись в тюрьму, я увиделся с другими заключенными и убедился, что многих [...] били очень жестоко и долго, и вынудили от них также ложные показания и мнимые признания, как мои. Я понял, что нужен редкий героизм и большая физическая выносливость, чтобы отказаться от того, что я уже писал”, – зазначав він у касаційній скарзі, вимагаючи перегляду рішення суду⁶.

² Окініевич Л. Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С. 53–55; Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: Долі науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 1998. – №1/2 (6/7). – С. 266, 268; *її ж.* Денисенко Василь Семенович // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2: Г–Д. – С. 334.

³ Див., напр.: Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991/1992. – № 3–4/1–4. – С. 147–168; Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – К., 1993. – С. 169–176; Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 259–260.

⁴ Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху: (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 336–338; *її ж.* “...назвали Сергієм на честь Дідуся”: (Сергій Вікторович Шамрай) // Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син: (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 230–236. Спогади Вікторії Слупської були недавно опубліковані: Слупська (Шамрай) В. “Фантазувати і придумувати... я не буду”: Спогади // Пам'ятки України. – К., 2013. – Ч. 10: Жовтень. – С. 72–79.

⁵ ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767. – Арк. 92. За власним зізнанням Шамрая на допиті 19 листопада 1937 р., після звільнення на початку березня 1936 р. він поселився в Ніжині, у родича його дружини. Не знайшовши там роботи, три місяці прожив у Києві. До Чернігова переїхав у вересні того року (Там само. – Арк. 18).

⁶ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Спр. 50407 ФП: Архівно-слідча справа Катерини Грушевської. – Т. 2. – Арк. 128. У результаті цієї скарги розстріл Сухова було замінено засланням до таборів, де він і помер. Див.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття... – С. 158.

Читаючи подібні тогочасні свідчення, ми краще розуміємо життєву позицію Сергія Шамрая, який докладав великих зусиль, аби не підписувати фальшивих протоколів. 28 березня 1938 р. окрема нарада при НКВС СРСР засудила його до восьми років заслання у виправно-трудових таборах. 4 січня 1939 р. він пішов з життя з невідомих причин у бухті Нагаєво Сєввостлага.

Друга половина 50-х років ХХ ст. – це період численних реабілітацій людей, невинно засуджених у сталінську епоху. На початку жовтня 1957 р. заяву до голови Верховної Ради СРСР Климентія Ворошилова про реабілітацію Сергія Шамрая подав Василь Денисенко, чоловік його сестри Ольги Вікторівни й приятель по роботі у ВУАН⁷. Відділ з підготовки до розгляду клопотань про помилування при Президії Верховної Ради СРСР відправив цю заяву до Прокуратури СРСР з нотаткою: “О результатах рассмотрения просим сообщить заявителю”⁸. Звідти справа Шамрая попала до слідчого відділу УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Чернігівській області, де у січні 1958 р. почалося слідство щодо його реабілітації. У ході цієї процедури з’ясувалися обставини необґрунтованих звинувачень історика у належності до Української військової організації, грубих порушень під час досудових слідчих дій і несправедливих двох судових вироків про заслання до таборів.

Уже 29 липня 1958 р. зібрані матеріали були скеровані до прокурора з висновком про архівно-слідчі справи Шамрая, підписаним слідчим і начальником слідчого відділу УКДБ по Чернігівській області. У цьому документі слідчі давали прокуророві рекомендацію відмінити несправедливі судові постанови 1934 і 1938 рр., а його справу припинити⁹. Розглянувши висновки слідства й узявши до уваги цю рекомендацію, прокурор Чернігівської області В. Москаленко написав протест і скерував його разом з об’єднаними вже двома архівно-слідчими справами Шамрая до голови Чернігівського обласного суду Леоніда Алчіна. Прокурор погодився з рекомендацією слідчих і завершив протест таким самим зверненням до суду: вирокі 30-х років відмінити, а справу припинити¹⁰.

Засідання Президії Чернігівського обласного суду за участю голови і трьох членів Президії відбулося 20 грудня 1958 р. На суді було прийнято постанову підтримати протест прокурора Чернігівської області з його дослівним формулюванням, наведеним у зверненні наприкінці протесту. У цій постанові писалося: “...постановление судебной тройки при коллегии ГПУ УССР от 8 марта 1934 г. и особого совещания при НКВД СССР от 28 марта 1938 г. в отношении Шамрай Сергея Викторовича отменить и дело в отношении его производством прекратить за недостаточностью собранных доказательств”¹¹.

Отже, у 1958 р. два судові вирокі 30-х років стосовно Сергія Шамрая були визнані несправедливими. 29 грудня 1958 р. до Василя Денисенка, який на той час мешкав у старому помешканні Шамрая на вул. Паньківській, 9, кв. 4, Чернігівський обласний суд скерував дві довідки. Обидві вони були підписані заступником

⁷ ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767. – Арк. 103. Заява без дати, проте у верхньому куті від руки написано 3 (або 8?) жовтня. Див. також: *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху... – С. 338; *її ж.* “...назвали Сергієм на честь Дідуся”: (Сергій Вікторович Шамрай). – С. 236.

⁸ ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767. – Арк. 102.

⁹ Там само. – Арк. 141–143.

¹⁰ Там само. – Арк. 144–146. Справи були об’єднані постановою слідчого відділу УКДБ по Чернігівській обл. від 24 липня 1958 р.

¹¹ Там само. – Арк. 147–147 зв.

голови суду Верещагою, який брав участь у цьому процесі. Перший документ мав суто інформативний характер про розгляд справи 20 грудня з формулюванням постанови суду. Другий був довідкою про реабілітацію, скерованою до заявника, зокрема й для того, аби з нею можна було звернутися до виконкому Київської міської ради на отримання пільг, належних реабілітованим та їхнім родинам. У ній писалося:

“Направляю справку о реабилитации Шамрая Сергея Викторовича.

Одновременно разъясняю, что в части конфискованного имущества или возмещения его стоимости Вам следует обратиться в УКГБ по Черниговской обл.

В отношении реабилитированных и членов их семей установлены права и льготы, предусмотренные Постановлением Совета Министров СССР от 8 сентября 1955 г. № 1655, с которыми Вы можете ознакомиться в Исполнительном комитете местного Совета депутатов трудящихся”¹².

Таким чином, Сергій Шамрай був реабілітований рішенням Президії Чернігівського обласного суду від 20 грудня 1958 р.

В історіографії з цього приводу існує деяка неясність, на яку хотілося б звернути увагу. Наприклад, у монографії Руслана Пирога, що мала великий вплив на дальше вивчення цієї проблематики, зазначено, що цілковитої реабілітації Сергія Шамрая так і не відбулося. У книжці історик писав, що “...президія обласного суду відмінила постанови... [судової трійки 1934 р. та окремої наради 1938 р.], а справу припинила за недостатністю доказів. Як бачимо, – продовжував автор, – й досі історична справедливість щодо С. Шамрая не відновлена, його добре ім’я повністю не реабілітоване...”¹³.

Світлана Панькова, натомість, реабілітацію визнавала, проте у давніших працях відносила її до перших років незалежної України. “20 грудня [1958 р.] справа С. Шамрая була закрита постановою Чернігівського обласного суду «за недостаточностью собранных доказательств». Справжня реабілітація прийшла лише 30 листопада 1992 р.” – писала дослідниця¹⁴. Однак у коментарях до щойно опублікованих спогадів Вікторії Сергіївни Слупської (Шамрай) історик уже згадувала про реабілітацію Сергія Шамрая у грудні 1958 р.¹⁵.

Аналізуючи ці відомості, можна зробити декілька спостережень, звідки взяли ся неточності у тлумаченнях дослідниками постанови суду 1958 р. Ідеться, насамперед, про формулювання в цьому документі відміни двох вироків 30-х років і припинення справи “за недостаточностью собранных доказательств”, а не “за отсутствием состава преступления” (як це було, наприклад, під час судових постанов Верховного Суду СРСР від 30 липня 1959 р. стосовно Катерини Грушевської або Чернігівського обласного суду від 22 грудня 1956 р. стосовно Івана Ковтуновича, завідувача облікового сектору в Чернігові, який проходив по справі Шамрая після

¹² Там само. – Арк. 150–151. Довідка про реабілітацію з Чернігівського обласного суду – це типовий машинописний текст, розмножений друкарським способом з пропусками для імені реабілітованого, дати, вихідного реєстраційного номера тощо. Обидва документи є, мабуть, щонайменше третьою або четвертою копією з оригіналу. Точна дата на довідці про реабілітацію проглядається не чітко, проте видно, що це 20-ті числа грудня 1958 р. (найімовірніше, 29 грудня, як і попередній документ, де цей надрук чіткіший).

¹³ *Пирог Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття... – С. 176.

¹⁴ *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху... – С. 338; *її жс.* “...назвали Сергієм на честь Дідуся”: (Сергій Вікторович Шамрай). – С. 236.

¹⁵ *Слупська (Шамрай) В.* “Фантазувати і придумувати... я не буду”. – С. 79 (прим. 30).

другого арешту¹⁶, та ін.). У випадку з дослідженням Руслана Пирого ми бачимо, що постанову суду 1958 р. про реабілітацію Шамрая тут сприйнято, немовби дві її складові – про відміну вироків 30-х років і припинення справи – протиставлялися одна одній. У дійсності ж цими рішеннями суд повністю підтримав протест прокурора Чернігівської області і рекомендацію слідчих, які дійшли висновку про безпідставність вироків для Сергія Шамрая, – двічі засудженого за належність до контрреволюційної організації, хоч його провина, якої він так і не визнав, не була доведена в жодному із судів. “Произведенной проверкой установлено, что Шамрай был осужден необоснованно, по доказательствам, которые ничем не проверены и не подтверждены”, – писав прокурор у своєму протесті, підтриманому судом 20 грудня 1958 р.¹⁷

У випадку з біографічними статтями Світлани Панькової таке непорозуміння пояснити дещо простіше, оскільки, крім формулювання постанови суду, дослідниця апелювала до точної дати на початку 90-х років ХХ ст., пов’язаної з реабілітацією. Йдеться про документ типової форми прокурора Чернігівської області Миколи Даченка від 30 листопада 1992 р. під назвою “Заключение в отношении Шамрай Сергей Викторович по материалам уголовного дела (арх. № П-5132)”. У цьому висновку коротко подано перелік судових рішень над істориком у 1934, 1938 і 1958 рр., а насамкінець зазначено: “На Шамрая Сергея Викторовича распространяется действие ст. I Закона Украинской ССР “О реабилитации жертв политических репрессий на Украине” от 17 апреля 1991 года за отсутствием состава преступления”¹⁸. Така додаткова довідка була викликана, вочевидь, необхідністю зробити юридичні уточнення, бо у 1958 р. суд реабілітував Шамрая “за недостаточностью собранных доказательств”. З великою правдоподібністю можна припустити, чому у монографії Р. Пирого не згадано цього документа, оскільки дослідник, мабуть, дивився архівно-слідчу справу Шамрая до листопада 1992 р. (книжка була підписана до друку у квітні 1993 р.). С. Панькова ж працювала з цими джерелами весною 1993 р., коли документ прокурора був уже підшитий до папки.

Сьогодні, через півстоліття, можна розмірковувати про юридичні тонкощі у різниці формулювань судових постанов кінця 50-х років щодо реабілітацій репресованих людей, зокрема: “за недостаточностью собранных доказательств” або “за отсутствием состава преступления”. Проте зібрані під час реабілітаційного процесу над Шамраєм слідчо-судові документи 1958 р. засвідчують, що людина, засуджена у 30-х роках через недостатність зібраних доказів для звинувачення, підлягала повній реабілітації у хрущовську епоху.

Ярослав Федорук (Київ)

¹⁶ ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 313–313 зв.; ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767. – Арк. 147.

¹⁷ Там само. – Арк. 145–146 (п. 4).

¹⁸ Там само. – Арк. 152–152 зв.